

BÀI HỌC XÂY DỰNG NÔNG THÔN MỚI TỪ NHỮNG CHỈ DẪN CỦA PH.ĂNGGHEN VỀ PHÁT TRIỂN BỀN VỮNG

PGS, TS PHAN THANH KHÔI
TS NGUYỄN THỊ HÀ
Học viện Chính trị quốc gia Hồ Chí Minh

Tóm tắt: *Phát triển bền vững là khái niệm mới xuất hiện khoảng gần 40 năm nay, song nội hàm chính yếu của nó đã được Ph.Ăngghen nêu trong tư tưởng của mình. Xây dựng nông thôn mới ở nước ta hiện nay với các nội dung, quan điểm: **Hiệu quả, Toàn diện và Bền vững**, thực chất là thực hiện các chỉ dẫn của Ph.Ăngghen về phát triển bền vững. Bài viết chỉ ra các bài học cần vận dụng từ quan điểm của Ph.Ăngghen về phát triển bền vững trong xây dựng nông thôn mới ở nước ta hiện nay.*

Từ khóa: *Ph.Ăngghen; Nông thôn mới; Phát triển; Phát triển bền vững.*

Khái niệm “phát triển bền vững” mới xuất hiện khoảng gần 40 năm nay. Theo Hội nghị Liên hiệp quốc về Môi trường và Phát triển (UNCED) tổ chức năm 1992 ở Rio de Janeiro (Braxin) và Hội nghị Thượng đỉnh Thế giới về Phát triển bền vững tổ chức năm 2002 ở Johannesburg (Cộng hòa Nam Phi) thì, “*phát triển bền vững*” là quá trình phát triển có sự kết hợp chặt chẽ, hợp lý và hài hòa giữa 3 mặt của sự phát triển, gồm: *phát triển kinh tế* (nhất là tăng trưởng kinh tế), *phát triển xã hội* (nhất là thực hiện tiến bộ, công bằng xã hội; xóa đói giảm nghèo và giải quyết việc làm) và *bảo vệ môi trường* (nhất là xử lý, khắc phục ô nhiễm, phục hồi và cải tiến chất lượng môi trường; phòng chống cháy và chặt phá rừng; khai thác hợp lý và sử dụng

tiết kiệm tài nguyên thiên nhiên). Tiêu chí để đánh giá sự phát triển bền vững là sự tăng trưởng kinh tế ổn định; thực hiện tốt tiến bộ và công bằng xã hội; khai thác hợp lý, sử dụng tiết kiệm tài nguyên thiên nhiên, bảo vệ và nâng cao được chất lượng môi trường sống.

Ph.Ăngghen (1818-1883), từ nhiều năm trước, đã có những quan điểm rất cơ bản mang tinh thần của phát triển bền vững. Theo Ông, lĩnh vực nông nghiệp và địa bàn nông thôn có ảnh hưởng, tác động rất lớn đến phát triển bền vững. Ngày nay, ở nước ta, trong *xây dựng nông thôn mới* có thể rút ra những bài học từ chỉ dẫn phát triển bền vững này của Ph.Ăngghen, đó là:

Một là, con người là “sản vật của giới tự nhiên”

Ph.Ăngghen thống nhất với Charles Darwin (1809-1882) rằng “...toàn bộ thế giới hữu cơ hiện nay, thực vật và động vật và như vậy là cả con người đều là sản phẩm của một quá trình phát triển kéo dài hàng triệu năm”¹. Từ đó, Ph.Ăngghen đưa ra những kết luận như là cơ sở lý luận về phát triển bền vững rằng, con người chỉ có thể tồn tại trong một “*môi trường nhất định*” (chứ không phải là bất kỳ) và “*cùng với môi trường đó*” (giữ được môi trường đó). Ph.Ăngghen viết: “...bộ óc con người và bản thân con người, là sản vật của giới tự nhiên, một sản vật đã phát triển trong một môi trường nhất định và cùng với môi trường đó. Vì vậy, lẽ tự nhiên là những sản vật của bộ óc người - quy đến cùng cũng là những sản vật của giới tự nhiên - không mâu thuẫn mà lại còn phù hợp với mối quan hệ còn lại của giới tự nhiên”².

Con người là sản vật, là một bộ phận của giới tự nhiên, nên con người và giới tự nhiên luôn có *quan hệ mật thiết* với nhau thường xuyên và lâu dài. “Chừng nào mà loài người còn tồn tại thì lịch sử của họ và lịch sử tự nhiên quy định lẫn nhau”³. Mối quan hệ này không phải là tùy tiện mà trên cơ sở những quy luật khách quan: “Người và giới tự nhiên đều phải phục tùng những quy luật như nhau. Quyền lực và tự do là đồng nhất với nhau”⁴. Nghĩa là, Ph.Ăngghen đã nhân cách hóa giới tự nhiên, thể hiện sự trân trọng và mong muốn có sự *phát triển bình đẳng, hài hòa giữa con người và tự nhiên*. Và đó chính là tinh thần của phát triển bền vững.

Như vậy, khái quát nhất của phát triển bền vững là sự phát triển hài hòa giữa xã hội và tự nhiên và điều này là đòi hỏi khách quan, tất yếu. Vì thế, quan niệm về xây dựng nông thôn mới của Đảng ta, trong Nghị quyết Trung ương 7 khóa X là mang tinh thần phát triển bền vững rất cần được tiếp tục *được quán triệt* trong xây dựng nông

thôn mới hiện nay: “Xây dựng *nông thôn mới* có kết cấu hạ tầng kinh tế - xã hội hiện đại, cơ cấu kinh tế và các hình thức tổ chức sản xuất hợp lý, gắn nông nghiệp với phát triển nhanh công nghiệp, dịch vụ, đô thị theo quy hoạch; xã hội nông thôn ổn định, giàu bản sắc văn hóa dân tộc; dân trí được nâng cao, môi trường sinh thái được bảo vệ; hệ thống chính trị ở nông thôn dưới sự lãnh đạo của Đảng được tăng cường”⁵.

Xây dựng nông thôn mới là sự nghiệp cách mạng rộng lớn, nên phải nắm vững *quan điểm*: “Xây dựng nông thôn mới là một quá trình lâu dài, thường xuyên và liên tục, có điểm bắt đầu nhưng không có điểm kết thúc”, và “Xây dựng nông thôn mới đảm bảo: *Hiệu quả, Toàn diện và Bền vững*” (hiệu quả về sử dụng các nguồn lực; toàn diện ở mọi lĩnh vực; bền vững về môi trường, biến động về thị trường và biến đổi khí hậu)⁶.

Hai là, con người “in cái dấu của mình lên giới tự nhiên” để tạo nên môi trường “sinh tồn mới”

Như phân tích ở trên, con người là sản vật của giới tự nhiên, quá trình hình thành lâu dài nên con người có nhiều yếu tố, nhưng vai trò quan trọng nhất lại là: *lao động*. Ph.Ăngghen khẳng định: “Lao động là điều kiện cơ bản đầu tiên của toàn bộ đời sống loài người, và như thế đến một mức mà trên một ý nghĩa nào đó, chúng ta phải nói: lao động đã sáng tạo ra bản thân con người”⁷. Nhưng để tiến hành lao động được, con người không thể không nhờ cậy đến giới tự nhiên. “Lao động bắt đầu cùng với việc chế tạo ra công cụ”⁸. Các vật liệu dùng để làm công cụ, lúc đầu là công cụ săn bắn, đánh cá... và cho cả đến các công cụ hiện đại sau này... cũng từ giới tự nhiên, có nguồn gốc từ giới tự nhiên. Tài nguyên thiên nhiên là đối tượng phong phú của lao động: “Lao động đúng như vậy, khi

đi đôi với giới tự nhiên là cái cung cấp những vật liệu cho lao động biến thành của cải”⁹.

Để có được con người và sau đó là có xã hội, thì chủ thể quyết định cũng chính lại là *con người với lao động của mình*. Lao động làm ra của cải để cuộc sống của con người được đảm bảo, và do đó, là phát triển bền vững, hài hòa giữa kinh tế và xã hội. Vì thế, con người vừa là chủ thể, vừa là mục tiêu của phát triển bền vững, trong đó có xây dựng nông thôn mới.

Xây dựng nông thôn mới phải *phát huy mọi nguồn lực*, trước hết là nguồn lực con người nói chung và người nông dân, cư dân nông thôn nói riêng, theo nguyên tắc tự nguyện; cùng với ngân sách của Nhà nước, huy động đóng góp của địa phương (tỉnh, huyện, xã); huy động vốn đầu tư của doanh nghiệp; tranh thủ nguồn vốn ODA... Qua đó, thành tựu xây dựng nông thôn mới phải đem lại cho *cư dân nông thôn, người nông dân* giàu có và thịnh vượng cả đời sống vật chất và tinh thần.

Ph.Ăngghen còn cho rằng, loài vật cũng tác động đến tự nhiên, nhưng không thể nào so sánh được với tác động của con người thông qua lao động có kế hoạch và mục đích. Ông viết: “Nhưng khi các loài vật tác động đến hoàn cảnh chung quanh của chúng trong một thời gian lâu dài, thì chúng hoàn toàn không có ý định trước về việc đó, và đối với bản thân chúng, tác động ấy chỉ là một việc ngẫu nhiên mà thôi. Trái lại, loài người càng cách xa loài vật thì tác động của con người vào tự nhiên càng mang tính chất của một hoạt động có tính toán trước, có kế hoạch hướng vào những mục đích nhất định, được biết trước. Loài vật phá sạch thực vật trong một vùng nào đó, mà không hiểu gì về việc làm của chúng cả. Còn con người, khi phá như thế để dùng đất đã dọn sạch đó mà gieo ngũ cốc hoặc trồng cây, trồng nho, thì đã

biết trước rằng, mùa đến, các giống cây ấy sẽ đem lại cho họ một số thu hoạch biết bao nhiêu lần nhiều hơn số hạt giống mà họ đã gieo”¹⁰.

Như vậy, hoạt động của con người phải là tự giác, có kế hoạch, bước đi, có mục tiêu, giải pháp... Xây dựng nông thôn mới, hơn nữa, mang tính bền vững, là một sự nghiệp lớn lao, nên càng phải *có tính kế hoạch*. Do đó, cần tiếp tục đẩy mạnh công tác tuyên truyền, nâng cao nhận thức cho cán bộ và cư dân nông thôn về xây dựng nông thôn mới. Cần tiếp tục hoàn thiện khung pháp lý, cơ chế chính sách hỗ trợ xây dựng nông thôn mới. “Cần tập trung chỉ đạo các địa phương tiếp tục rà soát mục tiêu của giai đoạn 2016-2020 để hoàn thành và vượt mục tiêu của Thủ tướng Chính phủ đã giao trong giai đoạn 2016-2020; chủ động bắt tay vào xây dựng chương trình, kế hoạch xây dựng nông thôn mới giai đoạn sau năm 2020 theo hướng rõ mục tiêu, rõ việc, gắn sát với điều kiện thực tiễn”¹¹.

Ba là, “thống trị thế giới tự nhiên” và “giới tự nhiên trả thù”

Con người tác động lại giới tự nhiên có mục đích, kế hoạch để tạo ra môi trường xã hội ngày càng phát triển nhằm phục vụ cuộc sống của mình. Song, những mục đích, kế hoạch ấy lại bị chi phối bởi lợi ích, phương hướng và nhận thức theo cách nào đó... để con người hành động theo kiểu, mà Ph.Ăngghen gọi là, “bắt giới tự nhiên phải phục vụ những mục đích của mình mà thống trị giới tự nhiên” hoặc “thống trị được giới tự nhiên như một kẻ xâm lược”¹². Nghĩa là, việc khai thác tự nhiên, sử dụng tự nhiên đã vượt quá giới hạn, điều mà nhiều khi người ta tưởng đó là thắng lợi của sự chinh phục tự nhiên, đi đến lãng phí hoặc làm kiệt quệ tài nguyên thiên nhiên... Về vấn đề này, Ông viết: “...chúng ta cũng không nên quá tự hào về những thắng lợi của chúng ta đối với giới

tự nhiên. Bởi vì cứ mỗi lần ta đạt được một thắng lợi, là mỗi lần giới tự nhiên trả thù lại chúng ta”, và Người đã đưa ra dẫn chứng rất rõ ràng về sự “trả thù” này: “Thật thế, mỗi một thắng lợi, trước hết là đem lại cho chúng ta những kết quả mà chúng ta hằng mong muốn, nhưng đến lượt thứ hai, lượt thứ ba, thì nó lại gây ra những tác dụng hoàn toàn khác hẳn, không lường trước được, những tác dụng thường hay phá hủy tất cả những kết quả đầu tiên đó”¹³.

Xác định xây dựng nông thôn mới phải đảm bảo “*Hiệu quả, Toàn diện và Bền vững*” là hoàn toàn đúng đắn. Xây dựng nông thôn mới phải tuân thủ mục tiêu về môi trường mà *Chương trình Nghị sự 21 của Việt Nam* nêu ra là: “khai thác hợp lý, sử dụng tiết kiệm và có hiệu quả tài nguyên thiên nhiên; phòng ngừa, ngăn chặn, xử lý và kiểm soát có hiệu quả ô nhiễm môi trường, bảo vệ tốt môi trường sống; bảo vệ được vườn quốc gia, khu bảo tồn thiên nhiên, khu dự trữ sinh quyển và bảo tồn sự đa dạng sinh học; khắc phục suy thoái và cải thiện chất lượng môi trường”¹⁴.

Ngay từ thế kỷ XIX, với việc dùng từ “trả thù” của tự nhiên, và những ví dụ đưa ra, đã cho thấy Ph.Ăngghen lường thấy trước được những hậu quả ghê gớm của hiện tượng mà nhận thức về phát triển bền vững hiện nay gọi là: *phá vỡ môi trường sinh thái*. Người còn dự báo rằng, “nếu con người nhờ vào khoa học và thiên tài sáng tạo của mình mà chinh phục được các lực lượng tự nhiên, thì các lực lượng tự nhiên *trả thù lại* bằng cách bắt bản thân con người, trong chừng mực con người sử dụng những lực lượng tự nhiên ấy, phải phục tùng một sự chuyên chế thực sự, bất chấp tổ chức xã hội là như thế nào”¹⁵.

Do vậy, trong giai đoạn xây dựng nông thôn mới tiếp theo, phải đặc biệt quan tâm đến *bảo vệ môi trường nông thôn* (tỷ lệ chất

thải rắn, nước thải sinh hoạt, bao gói thuốc bảo vệ thực vật cần được phân loại, thu gom và xử lý tốt). Tiếp tục phát động và duy trì các phong trào nói không với rác thải nhựa, tái sử dụng chất thải nông nghiệp đảm bảo đúng quy định về vệ sinh môi trường và an toàn thực phẩm, cải tạo cảnh quan môi trường; tập trung phát triển các mô hình thôn, xóm xanh, sạch, đẹp làm tiền đề cho phát triển du lịch nông thôn trên địa bàn mỗi tỉnh về lâu dài. Đẩy mạnh xử lý môi trường ở những nơi ô nhiễm nghiêm trọng (làng nghề, bãi tập trung chôn lấp, xử lý rác, nước thải...) ¹⁶.

Bốn là, trong quá trình phát triển xã hội, người lao động không phải là “đồ vật” mà là “con người”

Đó cũng là từ dùng của Ph.Ăngghen¹⁷ khi phê phán cuộc cách mạng công nghiệp ở Anh (bắt đầu vào những năm nửa sau của thế kỷ XVIII). Cuộc cách mạng này đã dần thay thế lao động thủ công bằng lao động máy móc ngày càng hiện đại, ở mọi lĩnh vực sản xuất, đem lại sự phát triển mạnh mẽ, hùng mạnh cho nước Anh. Thế nhưng, quá trình lao động, thực hiện cuộc cách mạng công nghiệp ấy, giới chủ tư sản đã bóc lột công nhân một cách thậm tệ, đẩy họ vào tình cảnh khốn khổ cả “trạng thái thể chất, trí lực và đạo đức”¹⁸. Điều này càng thậm tệ ở các dân tộc, quốc gia thuộc địa với đông đảo nông dân làm nông nghiệp, khi các chính quốc đưa công nghiệp - máy móc vào đó để khai thác thuộc địa. Ph.Ăngghen viết: “Tại nước Anh, nơi mà nền đại công nghiệp chiếm ưu thế và máy móc phần lớn đã thay thế lao động của người cổ nông, cuộc cách mạng đó sẽ chỉ buộc nhiều nhất là một triệu người phải rời bỏ quê hương - còn ở Airolen, nơi nền tiểu nông chiếm ưu thế và người ta thậm chí còn phải dùng cuộc để làm đất, thì cuộc cách mạng đó sẽ xua đuổi bốn triệu người rời bỏ quê hương, sẽ tiêu diệt nhân dân Airolen”¹⁹.

Những điều nêu trên, ngày nay, chúng ta gọi là phát triển kinh tế thuần túy, không vững chắc. Ph.Ăngghen cũng cảnh báo rằng, sự bất bình đẳng với tự nhiên gây nên hậu quả tai hại lớn, thì việc không công bằng với người lao động gây ra hậu quả còn lớn hơn, lâu dài hơn: “Nhưng nếu chúng ta đã phải trải qua hàng nghìn năm lao động mới có thể, trong một chừng mực nào đó, đánh giá trước được những hậu quả *tự nhiên* xa xôi của những hành động sản xuất của chúng ta, thì chúng ta lại càng phải trải qua nhiều khó khăn hơn nữa, mới có thể hiểu biết được những hậu quả *xã hội* xa xôi của những hành động ấy”²⁰. Hậu quả đó chính là phá vỡ môi trường sinh thái về mặt xã hội, gây nên nghèo đói bần cùng, phân hóa giai cấp, xung đột cộng đồng, tệ nạn xã hội...

Do vậy, xây dựng nông thôn mới phải chú trọng tất cả các tiêu chí về *quy hoạch, hạ tầng kinh tế - xã hội, kinh tế và tổ chức sản xuất và văn hóa - xã hội - môi trường*.

Cụ thể hơn, phải chú trọng nâng cao chất lượng *y tế, giáo dục*, xây dựng các thiết chế *văn hóa, thể thao* để đẩy mạnh và nâng cao chất lượng hoạt động văn hóa, thể thao ở nông thôn; bảo tồn và phát huy sự đa dạng, phong phú về giá trị văn hóa ở nông thôn, làm cơ sở để nhân rộng các mô hình du lịch *trải nghiệm*, du lịch nông thôn; tăng cường phát huy vai trò tự quản, sự tham gia của người dân đối với công tác phòng ngừa, đấu tranh, ngăn chặn và *đẩy lùi các tệ nạn xã hội*, đảm bảo an ninh, chính trị, trật tự, an toàn xã hội trên địa bàn nông thôn và an ninh quốc phòng khu vực biên giới.

Xây dựng nông thôn mới bền vững phải mang tinh thần phát triển bao trùm, không để cho một ai tụt lại phía sau.

Năm là, “con người từ vương quốc của tất yếu sang vương quốc của tự do”

Ngay từ năm 1844, Ph.Ăngghen đã lạc quan cho rằng, con người từ chỗ đã gây ra những hậu quả tự nhiên và hậu quả xã hội trong các hoạt động của mình, nhất là về kinh tế, sẽ tiến tới lúc “...hiểu được việc loài người đã khắc phục tất cả những gì dường như là siêu nhiên, hiểu được cuộc đấu tranh khốc liệt nhưng thắng lợi của nó với giới tự nhiên, cho tới khi, cuối cùng, đạt được sự nhận thức tự do của con người, cho tới khi hiểu rõ được sự thống nhất của con người và giới tự nhiên và cho tới khi sáng tạo ra một cách độc lập, tự do, một *thế giới mới* dựa trên những quan hệ sinh hoạt đạo đức, thuần túy mang tính chất con người”²¹.

“Thế giới mới” phù hợp với “đạo đức” mang tính “con người” nói trên chính là tinh thần về xã hội phát triển bền vững. Còn con người “tự do” ở một tác phẩm khác được Ph.Ăngghen giải thích rằng: “...tự do là ở sự chi phối được chính bản thân và tự nhiên bên ngoài, một sự chi phối dựa trên sự nhận thức được những tất yếu của tự nhiên”²², để qua đó mà hoạt động phù hợp với quy luật của tự nhiên và xã hội, đem lại sự phát triển bền vững cho con người. Và, “Chỉ từ lúc đó, con người mới bắt đầu tự mình sáng tạo ra lịch sử của chính mình một cách hoàn toàn tự giác; chỉ từ lúc đó, những nguyên nhân xã hội mà con người làm cho phát huy tác dụng, mới đưa lại, với một mức độ rất lớn và luôn tăng lên mãi, những kết quả mà con người mong muốn. Đó là bước nhảy của con người từ *vương quốc của tất yếu sang vương quốc của tự do*”²³.

Ngày nay, cộng đồng thế giới ngày càng thống nhất ý chí về phát triển bền vững và ngày càng có nhiều nước có chương trình, định hướng chiến lược phát triển bền vững, thì rõ ràng, như đã nói, quá trình có được “vương quốc của tự do” là sự tiên đoán của Ph.Ăngghen về phát triển bền vững được loài người đang tự giác thực hiện.

Và, chất lọc hơn nữa những gì nêu trên và với quan điểm khoa học và cách mạng, Ph.Ăngghen chỉ ra rằng, cách mạng vô sản là con đường tất yếu đưa loài người đến “vương quốc của tự do”, “*Con người, cuối cùng làm chủ tồn tại xã hội của chính mình thì cũng do đó mà làm chủ tự nhiên, làm chủ bản thân mình, trở thành tự do*”²⁴. Có thể nói, đây lại là một định nghĩa nữa có tính tiên tri về phát triển bền vững là thế nào của Ph.Ăngghen.

Công cuộc đổi mới ở nước ta là một phần của cách mạng xã hội chủ nghĩa và còn tiếp diễn để đến với sự phát triển tự do của con người. Do vậy, phát triển bền vững là đòi hỏi tất yếu và xây dựng nông thôn mới cũng phải hướng tới mục tiêu tổng quát của phát triển bền vững ở nước ta mà “Chương trình nghị sự 21 của Việt Nam” nêu ra: “...là đạt được sự đầy đủ về vật chất, sự giàu có về tinh thần và văn hóa, sự bình đẳng của các công dân và sự đồng thuận xã hội, sự hài hòa giữa con người và tự nhiên; phát triển phải kết hợp chặt chẽ, hợp lý và hài hòa được ba mặt là phát triển kinh tế, phát triển xã hội và bảo vệ môi trường”²⁵.

Từ đó, mục tiêu tổng quát xây dựng nông thôn mới sau năm 2020 phải phấn đấu: “...để đời sống vật chất và tinh thần của người nông dân giàu có và thịnh vượng, tiệm cận với khu vực đô thị; kết cấu hạ tầng kinh tế - xã hội nông thôn đồng bộ, hiện đại và kết nối chặt chẽ với quá trình đô thị hóa; kinh tế nông thôn phát triển mạnh mẽ, trình độ sản xuất tiên tiến, nông dân chuyên nghiệp, sản phẩm có sức cạnh tranh cao, sản xuất nông nghiệp gắn với phát triển thương mại, dịch vụ, du lịch và chủ động ứng phó với biến đổi khí hậu; xã hội nông thôn dân chủ, bình đẳng, ổn định, giàu bản sắc văn hóa dân tộc; môi trường, cảnh quan nông thôn sáng, xanh, sạch, đẹp; hệ thống chính trị ở nông

thôn được tăng cường; quốc phòng và an ninh được giữ vững”²⁶.

Mục tiêu tổng quát phát triển bền vững nói chung và xây dựng nông thôn mới bền vững nêu trên thực chất là xây dựng xã hội Việt Nam ở bước quá độ đi lên chủ nghĩa xã hội, tiến gần hơn đến “vương quốc tự do” như dự đoán và mong ước của Ph.Ăngghen □

1, 2, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 20, 22 C.Mác và Ph.Ăngghen: *Toàn tập*, Nxb. CTQG, H., 1995, tập 20, tr.880; 55; 641; 648; 641; 652; 654-655; 654-655; 655-656; 164.

³ C.Mác và Ph.Ăngghen: *Toàn tập*, Nxb. CTQG, H., 1995, tập 3, tr.25.

^{4, 17} C.Mác và Ph.Ăngghen: *Toàn tập*, Nxb. CTQG, H., 1995, tập 2, tr.197; 601.

⁵ Đảng Cộng sản Việt Nam: *Văn kiện Hội nghị lần thứ bảy Ban Chấp hành Trung ương khóa X*, Nxb. CTQG, H., 2008, tr.126.

^{6, 11, 16, 26} Ban Chỉ đạo các chương trình mục tiêu quốc gia (giai đoạn 2016-2020): *Kỷ yếu Hội nghị khoa học toàn quốc Tổng kết 10 năm thực hiện chương trình mục tiêu quốc gia xây dựng nông thôn mới giai đoạn 2010-2020*, Nam Định, 2019, tr.49; 52; 52; 49-50.

^{14, 25} Xem: Thủ tướng Chính phủ: *Chương trình Nghị sự 21 của Việt Nam*, Hà Nội, 2004.

¹⁵ C.Mác và Ph.Ăngghen: *Toàn tập*, Nxb. CTQG, H., 1995, tập 18, tr.420, *Tác giả in nghiêng*.

¹⁸ Xem: C.Mác và Ph.Ăngghen, *Toàn tập*, Nxb. CTQG, H., 1995, tập 2, tr.8.

¹⁹ Xem: C.Mác và Ph.Ăngghen, *Toàn tập*, Nxb. CTQG, H., 1994, tập 16, tr.652.

²¹ C.Mác và Ph.Ăngghen, *Toàn tập*, Nxb. CTQG, H., 2002, tập 1, tr.819, *Tác giả in nghiêng*.

^{23, 24} C.Mác và Ph.Ăngghen, *Toàn tập*, Nxb. CTQG, H., 1995, tập 19, tr.220-331; 333. *Tác giả in nghiêng*.